

Kováčová, Marta

Estetická kategória komického v poviedkovej tvorbe N. A. Lochvickej-Teffi

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. X, Řada literárněvědné slavistiky. 2004, vol. 53, iss. X7, pp. [47]-53

ISBN 80-210-3357-6

ISSN 1212-1509

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/103139>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MARTA KOVÁČOVÁ

ESTETICKÁ KATEGÓRIA KOMICKÉHO V POVIEDKOVEJ TVORBE N. A. LOCHVICKEJ-TEFFI

Rok 1910 oficiálne oznámil spisovateľskému i čitateľskému svetu, že doň vstúpila silná osobnosť – mladá poetka a spisovateľka Nadežda Alexandrovna Lochvickaja-Teffi, ktorá vydala dva zborníky «Юмористических рассказов» a prvú zbierku básní «Семь огней». Uvedené diela hneď oslovili čitateľskú verejnosť, pričínili sa o úspech a zabezpečili jej popularitu. Teffi získala obľubu nielen u tých, ku ktorým smerovala jej irónia a z ktorých sa mohla smiať, ale obľúbil si ju aj sám veľký imperátor, posledný ruský cár Mikuláš II. Teffi nazývali aj „королевой Сатирикона“,¹ časopisu, ktorého šéfredaktorom bol vynikajúci humorista Arkadij Averčenko. Obidvaja opustili Rusko kvôli spoločenskej situácii po revolúcii 1917. Nadežda Lochvickaja-Teffi sa v roku 1920 stretla s mestom na Seine – s Parížom. Prežila v ňom 32 jeseň svojho života a práve jeseň roku 1952 bola posledným ročným obdobím jej života.

Pred rokom vyšla v Moskve «Антология сатиры и юмора России века. Тэффи». Autori do nej vybrali poviedky podľa časovej chronológie – od roku 1904 po rok 1951. Z tohto obdobia patrí 32 rokov emigrácii spisovateľky, ktorá zanechala výraznú stopu v literatúre venovanej estetickému komickému.

Európu a napokon i celý svet tragicky poznačili v prvej polovici 20. storočia mnohé revolúcie, krvavé konflikty a predovšetkým dve svetové vojny – katastrofy, ktoré nepriniesli len absolútnu smrť jednotlivcom. Poznačili tragickým pocitom zo života aj myseľ tých, čo prežili. A tak by sa mohlo zdať, že akýkoľvek prejav toho, čo nazývame humorom, sa vari ani nemohol ocitnúť na stránkach kníh. Človek sa však – aj napriek negatívnym momentom v živote spoločnosti – smiať nezabudol. Je to zaiste jedno z tajomstiev, ktoré skrýva ľudský organizmus a ktoré spočíva v jeho „tajných“ zdrojoch otvárajúcich sa aj v časoch nepriaznivých, ba až tragických odkiaľsi z hĺbok a zjavujúcich sa na povrchu ako flóra, ktorá čakala v slnkom spálenej zemi na životodarný dážď.

¹ www.peoples.ru/art/literature/story/teffi. Татьяна Белогорская, статья «Королева из Сатирикона». Сайт: Журнал «Вестник».

Hoci duša ľudstva bola doráňaná, jej uzdravujúci proces sa začal aj vďaka osobnostiam literárneho sveta. Aj ony sa pričínili o jednu z najliečivejších terapií – liečbu humorom. V tomto zmysle sa mi žiada pomôcť si názvom štúdie I. Pospíšila Humor jako mobilizace psychiky,² ktorý možno aplikovať na vtedajší krok spisovateľov v ruskej literatúre – Teffi, Averčenko, Il'fa-Petrova a iných. Humorom obsiahnutým v svojich dielach mobilizovali nielen seba, ale prostredníctvom vlastnej duchovnej sily aj čitateľov.

Teffi ako jedna z výrazných literárnych talentov si dokázala aj napriek nepriazni života zachovať vzácny dar – pozeráť sa na svet očami láskavého humoru, ale nielen to: dokázala ním v dialógu priam sokratovsky priviesť a privádzať svoje okolie k súhlasu – k súhlasu a k akceptovaniu pozitívneho, krásneho a harmonického v človeku. Ak by sme nazreli do názorov literárnych kritikov, ale aj spisovateľkiných priateľov spomedzi literátov, ktorí hodnotili jej tvorbu, musíme skonštatovať, že ich pohľady majú spoločného menovateľa: azda všetky sa sústreďujú na dominanciu kategórie komického v rôznych nuansách. O Michajlov napríklad o Teffi píše: «Автор талантливых юмористических рассказов, психологических миниатюр, скетчей и бытовых очерков...»³ Saša Čornuj o spisovateľke napísal: «Прежние писательницы приучили нас ухмыляться при виде женщины, берущейся за перо. Но Аполлон послал нам в награду Тэффи, не женщину-писательницу, а писателя большого, глубокого и своеобразного.»⁴ Vráťme sa však k spomínanej antológii. Zostavovatelia ju uvádzajú poviedkou «Смех» a zaiste nie náhodou. Práve ona je totiž východiskovým bodom nielen k 30 miniatúram, ktoré tvoria prvú časť antológie, ale celkom iste ju možno považovať za premisu ku všetkým ostatným, vybraným aj z ďalšieho Teffinho obdobia. Elizabeth Netraur, autorka prvej monografie o Teffi z roku 1972, v úvode k Teffinej knižke «Ностальгия» uvádza jeden z jej najobľúbenejších aforizmov, myšlienku Spinozu: «Ибо смех есть радость, а посему сам по себе – благо».⁵ Je to práve smiech, spisovateľkin súputník, ktorý pre svoj život potrebovala, ktorý hľadala a ktorý len málokedy – aj napriek nepriazni života – strácala. Smiešneho v rokoch otvárajúcich 20. storočie bolo v Rusku ako šafranu. V uvedenej poviedke Teffi sama konštatuje, že «Выдумать смешное очень трудно». Celé spisovateľkino úvodné zamyslenie smeruje k hľadaniu prameňa smiechu. Teffi, nezaprúc v sebe bytosť citlivú na melodickosť slov a viet, sa na malom priestore, ktorý žáner poviedky poskytuje, dostáva prostredníctvom zvukovej podoby smiechu až k jeho klasifikácii. Krátka reflexia – pokus o klasifikáciu smiechu – je vybudovaná na zvukových zvláštnostiach častíc tohto sympatického prejavu ľudských bytostí. Nachádzame v nej zreteľnú kontinuitu s prístupom ruských symbolistov, pre ktorých bola zvuková podoba verša dominantnou záležitosťou; je známe, že sa usilovali dať veršu emocionálny impulz dokonca prostredníctvom farebnosti vznikajúcej asociatívnu cestou. Neboli to však len Rusi, ktorí hľadali za hláskami iný než prostý zvukový zmysel. Z fran-

² Pospíšil, Ivo: Humor jako mobilizace psychiky, potencialita, zmarňování, přesah a nebezpečí. In: Stylistyka X, Opole 2001. s. 33-46.

³ <http://www.litera.ru:8085/stixyya/articles/108.htm>

⁴ Антология Сатиры и Юмора России XX века. Тэффи. «Эксмо» 2002. с. 19.

⁵ In: Тэффи. Ностальгия: Рассказы. Воспоминания. Вступ. ст. Э. Нитраур. Худож. лит., 1989.

cúzskych symbolistov napr. Arthur Rimbaud v známom sonete Samohlásky pri-
 raďoval ku každej samohláske istú farbu, napr. A = čierna, E = biela, I = červe-
 ná, U = zelená, O = modrá. Medzi ruskými symbolistami sa tiež objavovalo po-
 dobné hľadanie, spomeňme napr. K. D. Baľmonta, ktorý v svojom traktáte
 «Поэзия как волшебство» pripisuje každej hláske v ruštine nejaký zmysel,
 dokonca nejakú náladu, napr.: U = hudba kriu, O je podľa neho hláska deter-
 minujúca všetko veľké, I = tenká linka, L je podľa neho najláskavejšia hláska
 atď. Baľmont písal svoje verše pomocou asonancie a aliterácie a nimi dosahoval
 melodickosť. Podobné úsilie o eufonickosť, o melodickosť napísaného je za-
 komponované aj v tvorbe Teffi. Dá sa povedať, že spisovateľka pokračovala
 v úsilí o dekodovanie zvukových nuáns, ktoré lokalizovala do kľúčových mo-
 mentov svojich miniatúr. V jej interpretácii obsahujú citoslovca smiechu samo-
 hlásku, adekvátnu spisovateľkinmu chápaniu a precit'ovaniu komických momen-
 tov, napr.: kombináciu ch + a považovala za otvorený a veselý smiech, kombinácia
 ch + o predstavovala zasa smiech zlovestný, hrozivý, «ничего доброго не
 предвещающий». Venovala sa okrem spomenutých kombinácií aj tým, ktoré
 charakterizovali podlý smiech: v jej intepretácii to bolo spojenie ch + e. Nesmelý
 a plachý smiech vznikal zasa spojením ch + i. Podľa nej bol nesmelý, vlastný len
 ženám. Takto interpretovala Teffi zvukovú podobu smiechu, nadväzujúc na rus-
 kých a francúzskych symbolistov a zároveň vytvárajúc vlastnú miniatúrnu kon-
 cepciu dekodovania smiechu. Trochu vážne a trochu s humorom. Svoje zamys-
 lenie v úvodnej poviedke však uzatvára láskavým pohľadom na smiech, «при
 воспоминании о котором становится жить теплее». Teffi mu dáva epiteton
 «смех без причины, самоцельный, и тихий, и звонкий, весь – сияние, весь –
 светлая радость бытия». Spomenuté spisovateľkino entrée, ktoré tvorí premisu
 k jej ďalšej tvorbe, malo aj svoje pokračovanie: na báze personifikácie vymode-
 lovalo hlavného hrdinu, ktorým sa stal Smiech. Substantívum, ktoré v spojení
 s Teffi azda ani nie je možné napísať inak než veľkým začiatočným písmenom.
 Smiech totiž determinoval smer celej jej tvorby. Obrazne povedané, držal
 ochrannú ruku nad fabulou i sujetom a zaradil tak Teffi nielen k vynikajúcim
 ruským, ale aj k svetovým spisovateľom, ktorí svoje pero namáčali do atramentu
 dôvtipnosti, ostromysel'nosti a dobrej nálady. Teffi v poviedke «Смех» vytvorila
 malú kruhovú kompozíciu s jediným východiskovým bodom. Možno ho stotož-
 niť s hľadaním a zároveň aj nachádzaním smiešneho v živote človeka. Po tomto
 pomyselnom kruhu sa pohybuje v procese celej svojej tvorby.

V poviedkach Teffi sa stretávame s prítomnosťou klasifikácie, a to klasifiká-
 cie historických období, postáv alebo charakterových vlastností. Od momentu,
 keď sa začína tento fakt rodiť, aktivizovať, začína sa de facto rozvíjať a žiť aj
 komická informácia ako príčina smiechu. Vzniká medzi dvoma brehmi, ktoré sú
 pre ňu síce oporou, tečie medzi nimi ako rieka, chvíľu tichá a pokojná, vzápätí
 však plná nepokoja a búrok, a to všetko len preto, aby sa, prechádzajúc svojimi
 meandrami, upokojila a odkryla vlastné tajomstvá. Podstata komického u Teffi –
 v súlade s pohľadom H. Bergsona – vzniká pri stretnutí dvoch názorov, ktoré si
 navzájom protirečia, sú svojou podstatou antitetické. Tak je to napr. v rozpráva-
 ní, umiestnenom v antológii hneď po úvodnej poviedke Smech. Má názov
 «Человекообразные» – Antropoidi a je nemilosrdným odhalením jestvovania –

použijeme termín klasifikácia – bytostí mysliacich a „mysliacich“. Teffi tak ako zvyčajne začína poviedku krátko – jednou vetou (tento postup prijala a osvojila si ho takmer ako pravidlo) adekvátne zvolenému žánru. Jej miniatúry majú vždy istý logický začiatok, introdukčnú situáciu, od ktorej sa odvíja dej. Forma je miniatúrna, to však neznamená, že obsah a napokon aj jeho poslanie sa popri tom minimalizujú či nebudaj strácajú. Platí známe čechovovské, že krátkosť je sestra talentu. U Teffi sa uvedená myšlienka rozvinula do maximálnych rozmerov. Každý začiatok jej miniatúr už sám osebe evokuje isté apriórne tajomstvo, ktorého vysvetlenie, objasnenie percipient očakáva. V našom prípade ho spisovateľka dekoduje zvyčajne rozprávaním v 3. osobe. Rozpráva o človeku, o ľuďoch, konkretizuje i zovšeobecňuje, odchádza do minulosti, ale minulosť dokáže aj vhodne aplikovať na súčasné pomery. Vyberá z nej to, čo je vhodné pre človeka žijúceho na prahu 3. tisícročia – až sa nám po mnohých rokoch, ktoré uplynuli od napísania týchto poviedok (ale aj iných žánrov jej tvorby), zdá, že máme pred sebou obraz súčasných dní, status quo až príliš zhodné s našou realitou.

Už Herakleitos videl harmóniu v jednote bojujúcich protikladov. Harmónia, ako tvrdil, nie je ustálená, strnulá, ale je pohyblivá, dynamická. Tvorja ju protiklady, ktoré sú podmienkou existencie krásna. Protiklady implikované v dichotomickom princípe sú zmyslom Teffiných klasifikácií, o ktorých sme sa už v príspevku zmienili. Spisovateľka začína v poviedke od Adama – citátom z Biblie o tom, ako sa Boh rozhodol stvoriť človeka. «Вот как началось» je úvodnou vetou, incipitom uvádzajúcim čitateľa do deja rozprávania založeného na jestvovaní dvoch skupín, ktoré spisovateľka vymodelovala na protichodných vlastnostiach, konaní a názoroch. Proti sebe stoja ľudia a „antropoidi“. Prirodzene, druhá skupina je pomenovaná len na základe obraznosti, jej konotácia vytvára zároveň aj cestu pre percipienta na dekodovanie smiešneho, komického. V tomto zmysle možno len súhlasiť s Černyševským, ktorý o kategórii komického napísal: „Komické je vnitřní prázdnota a nicotnost, které se скрывают под зевнешькем, jenž si činí nárok na obsah a реальный význam. Ошкливостъ je základem a podstatou komičна.“ Druhá skupinu ľudí, ktorú Teffi označuje názvom „antropoidi“, je komická. Úsmevnosť, smiešnosť a komickosť myslenia a konania spočíva v schopnosti myslieť, tvoriť a konať adekvátne tomu, čo sa v sociálnom prostredí označuje slovným spojením prijaté normy. Konanie „antropoidov“ je antikreatívne, a preto sa musia neustále prispôbovať. Teffi neuvádza nikoho konkrétneho zo svojho okolia, napriek tomu však zobrazuje nositeľov celkom konkrétnych, presne definovaných črt človeka, ako magnet priťahujúcich pozornosť satirika a humoristov. Spisovateľka hovorí len o ľuďoch a „antropoidoch“, konfrontuje ich, paralelne modelujúc komické situácie na základe ostrých protikladov, ktoré v konečnom dôsledku daný cieľ – komickosť vytvárajú. Teffi sa pridrižiava jedného cieľa: výsmechu ľudí, ktorí „ani nevedia, že nevedia“, a tým často mierí veľmi priamo a nekompromisne k podstate komického. Tak napr. v poviedke o „antropoidoch“ píše: «Скажите такому человекообразному: «Слушайте! Вот смешной анекдот», и он сейчас же сократит мускулы лица и издаст смежные звуки.» Ľudia, na ktorých sa vzťahuje uvedená charakteristika, sa podľa Teffi, smejú často. Smejú sa aj vtedy, ak ešte ani nepoznajú príčinu vtipu. Alebo sa smejú bez príčiny, alebo až po smiechu tých, ktorí pochopili podstatu smieš-

neho. Teffi sa dostáva v texte k miestam implikujúcim premisu na vznik komickej situácie, bojuje z pozície satiry – presne v duchu myšlienky, že „satira zcela odmieta vysmívaný jav a staví proti nemu ideál, ktorý existuje mimo tento daný jav.“ Za Teffiným smiechom je však aj hrozba veľmi tesne spojená s konkrétnym myslením, konaním a názormi nekonkrétnych ľudí – „antropoidov“, ako ich spisovateľka označila. Píšuc perom „komickým“ varuje pred bytosťami, ktoré sa tak „rozmnžili“, že sa svojimi širokými laktami dostali do všetkých oblastí života a vytesňujú pritom postavy nazvané spisovateľkou ľuďmi. Teffi znovu operuje kruhovou kompozíciou: introdukčná situácia – vznik človeka a následne „antropoida“ je zároveň aj východiskovým bodom kompozície, ku ktorej sa autorka v rozprávaní vracia a ku ktorej aj uzatvára svoje úvahy. Práve spomenutý moment možno považovať za kľúčový. Spisovateľka k nemu dospela s cieľom vytvoriť gradáciu svojho reflexívno-„exaktného“ rozprávania a zároveň s cieľom sprostredkovať čitateľovi estetický zážitok komického.

Metódu klasifikácie aplikovala Teffi aj v niektorých iných poviedkach zo spomínanej antológie. Spomeňme ešte aspoň jednu z nich «Свои и чужие». Patrí k miniatúram, ktoré v názve implikujú opozíciu zvolených slov. Podobne by sme mohli uviesť poviedku «Ничтожные и светлые» alebo «Легенда и жизнь». Už z názvu vidíme, že spisovateľka siahla po slovách, ktoré spojila zlučovacou spojkou a ktoré stoja navzájom v opozícii. Uvedená opozícia z názvov sa prenáša na celú plochu textu. Nie je teda pasívna, ale Teffi ju postupne aktivizuje a vytvára prostredníctvom nej komické situácie. Momenty komického sú zakomponované už v prvých fázach interpretácie každého z dvojice slov. V poviedke sú to dve substantivizované adjektíva v pluráli. Spisovateľka sa zameriava na dve skupiny ľudí, s ktorými jednotlivec prichádza počas svojho života do kontaktu a s ktorými je viac-menej nútený komunikovať a reagovať na ich dobre i „dobre“ mienené rady, poznámky a pripomienky. Teffi opäť volí analogický postup: krátka vstupná informácia a nasleduje začiatok rozprávania. Ťažisko humorných momentov lokalizovala spisovateľka do okamžitého zapojenia postáv tvoriacich spomínané dve proti sebe stojace skupiny do výstavby poviedky. Teffi člení miniatúru na parciálne úseky: v nich sa striedavo predstavujú dve spomínané skupiny ľudí a prezentujú svoje názory. Treba povedať, že ich „objektom“ je jednotlivec, bez ktorého by komickosť nemohla vzniknúť. A hoci je len pasívnou zložkou deja, pozornosť oboch skupín smeruje práve k nemu; v našom prípade vytvára práve ona efekt komickosti. Paradoxne – „svoji“, teda príbuzní, blízki by mali byť vykreslení v zhode s ich rodinným „zaradením“. Komickosť sa postupne začína vynárať práve z pomyselnej nehody medzi označením a tým, čo sa za ním skrýva: svoji, resp. naši, príbuzní = ľudia sypúci nemilosrdne krutú pravdu priamo do očí, kým na druhej strane stojaci „cudzí“ v úlohe zhovievavých a milých ľudí. O čo v spomínanej miniatúre ide? Teffi sa pokúsila veľmi citlivo, opatrne a mierne vykresliť vzťah príbuzných a celkom cudzích ľudí k bližšie neurčenému človeku (už sme spomenuli objekt, bez ktorého by komickosť v miniatúrach nevznikla). Spisovateľka sa hneď v úvodných častiach obracia na čitateľa a tým ho aj aktivizuje: čitateľ nadobúda presvedčenie, že je to práve on a nikto iný, ku komu miera dobre i „dobre“ mienené rady, pripomienky a napokon i nepríjemná kritika okolia, teda «своих и чужих». Та-

káto aktivizácia vytvára u čitateľa citovú zainteresovanosť a zároveň sa on sám výraznejšie identifikuje s cieľovými myšlienkami autorky. Teffi priam akcelerujúco strieda charakteristiky raz jednej, potom druhej skupiny, prihovárajú sa priamo čitateľovi. Strieda pritom charakteristiku dvoch proti sebe stojacich skupín raz v dialógu, raz v opise:

«Встретите вы, например, на улице чужого человека. Он улыбнётся вам приветливо и скажет:

– Какая вы сегодня свеженькая!

А если через три минуты (что за такой короткий срок может в вас измениться?) подойдёт свой, он посмотрит на вас презрительно и скажет:

– А у тебя, голубушка, что-то нос вспух. Насморк, что-ли?

Чужие по отношению к вам полны самых светлых прогнозов. Все дела и предприятия вам, наверное, великолепно удадутся. Ещё бы! С вашим-то умом, да с вашей выдержкой, да с вашей обаятельностью!»

«Свои, наоборот, заранее оплакивают вас, недоверчиво качают головой и каркают. У них всегда какие-то тяжёлые предчувствия на ваш счёт. И, кроме того, зная вашу беспечность, безалаберность, рассеянность и неумение ладить с людьми, они могут вам доказать, как дважды два – четыре, что вас ждут большие неприятности и очень печальные последствия, если вы вовремя не одумаетесь и не выкинете из головы дурацкой затеи.»

Nie je to len čitateľ, koho spisovateľka zapája do deja a tým aj do situácií, vyžadujúcich si nejaké riešenie alebo aspoň zaujatie adekvátneho stanoviska. Sama Teffi nestojí kdesi v pozadí deja, nie je pasívna, vystupuje ako rozprávač, je akoby priamym účastníkom deja, jeho agensom. Už v expozičnej časti sa stotožňuje s postavou, ktorá v poviedke nevystupuje len pro forma, ale má za úlohu navodiť atmosféru. Tu sa spomenutá úloha končí a nastupuje dialogická forma, ktorá dynamizuje predchádzajúce naratívne časti a zapája do činnosti postavy poviedky. Autorkina pozícia prechádza teda metamorfózami – mení sa na pozíciu rozprávača s cieľom zachovať kontinuitu medzi jednotlivými segmentami poviedky a v neposlednom rade zachovať pointu. Postavy, prostredníctvom ktorých Teffi vytvára komické situácie, nežijú v poviedke izolovane, naopak – pôsobia navzájom na seba, aktivizujú sa, provokujú explicitným či implicitným vyslovovaním chýb a nedostatkov svojho protivníka a poukazovaním na ne. Tak sa v uvedenej poviedke strieda aktivita dvoch skupín – našich a cudzích, ktorá sa prejavuje vo vzťahu k postave-objektu. Komickosť sa rodí z paradoxu prameňiaceho v zaužívanom názore, že príbuzní sú nám (v poviedke postave-objektu) ľudsky bližší než celkom cudzí ľudia. Opak je v Teffinej interpretácii pravda: cudzí ľudia bývajú zhovievavejší, tolerantnejší a taktnejší ako blízki príbuzní. Teffi dynamizuje a zároveň zintenzívňuje účinok komických efektov ich striedaním. Princíp komického u nej často spočíva v zámene, v inverzii dvoch hlavných strán, ktoré tvoria súčasť fabulačného rozprávania. Smiešne je u Teffi neraz, podobne ako Čechova alebo Gogoľa, spojené s katarziou, ktorú čitateľ pri jej miniatúrach prežíva. Smiešne a tragické sa stretávajú na jednej úrovni textu. Uve-

dené dve pozície nie sú v spisovateľkiných miniatúrach ojedinelé. Dokazujú však len prítomnosť duchovného odkazu, učia nevyhnutnej tolerancii v medziľudských vzťahoch. S podobnými postupmi sa stretávame aj v ďalších miniatúrach, ktoré sme spomenuli len v názvoch. Na dosiahnutie komického efektu v nich Teffi využíva moment klasifikácie, kontrastu a pohybuje sa po kruhovej kompozícii. Komickosť v jej poviedkach-miniatúrach sa rodí aj zo striedania narácie, dialógov a vlastných – nemenej dôležitých vstupov: sú totiž priestorom textu, ktorý odhaľuje nielen chyby a nedostatky postáv-objektov, ale zároveň oslovovaním samého čitateľa, ktorý sa takto intenzívnejšie stotožňuje s textom a jeho odkazom.

